

3. A középkor és a reneszánsz gyermekfelfogása

Viták a középkori gyermekfelfogásról

A gyermekortörténet egyik legvitatottabb kérdése a középkori gyermek helyzetének megítélése. A vélemények két csoportba oszthatók. A kutatók egyik részének álláspontja szerint (ide tartozik *Philippe Ariès*, *François Lebrun* és *Lloyd DeMause*) a középkori ember a gyermekeket kicsinyített felnőttek (*homunculus*) tekintette, mások viszont úgy vélekednek (pl. *Sulamith Shahar*, *Emmanuel Le Roy Ladurie*, *Linda Pollock*), hogy a gyermekort már akkor is figyelemre méltó, sajátos értékkel felruházott életszakasznak tartották a szülők, a felnőttek. (Vajda, 1997, 285-300)

1. Mint már arra a korábbiakban utaltunk, *Ariès* koncepciója szerint (Ariès, 1987) a gyermekek iránti gyöngédség és szeretet viszonylag újabb keletű érzés, amely a középkor vége felé, az *újkor elején alakult ki*. A gyermekort a középkori ember szemében nem létezett, vagy ha igen, csak jelentéktelen átmenet jelentett, amire nem érdemes emlékezni. A 12. századig nem is ábrázolták a gyermekeket a maguk gyermekies mivoltukban. (Egy 11. századi, Ottó-korabeli miniatúrán például felnőtt férfiakat látunk, akik Jézus hívó szavára – „Engedjétek hozzám jönni a kisdedeket!” – egybegyűltek.) A középkori gyermekábrázolások többnyire kicsinyített felnőtteket látunk, mint a következő, egyesztendő gyereket ünnepi öltözetben ábrázoló képen is:

1. Ismeretlen festő: Heidelbergi Hieronymus, 1593

A 13. századig gyakori a festményeken ábrázolt merev tekintetű Mária, aki nem néz a karjaiban tartott kis Jézusra: ez is a gyerekekkel szembeni elutasító attitűdöt példázza.

Bizonyos esetekben ez az ábrázolásmód később is tovább élt, ezt az attitűdöt fejezi ki *Arnolfo di Cambio* Madonna-szobra a 13-14. század fordulójáról:

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

2. Cambio: Madonna gyermekkel (1296-1302)

Sok érv szól Aričs igaza mellett, mindenekelőtt a középkori gyermekek társadalmi helyzete. A korai középkor évszázadaiban a kisgyermek eladása, „kitevése” (elhagyása), de még meggyilkolása sem számított üldözendő cselekedetnek. Egyébként is túl sok csecsemő halt meg a bölcsőben, az édesanyák ezért nem alakítottak ki bensőséges kapcsolatot kicsinyeikkel.

A gyermekhalandóság évszázadokon keresztül rendkívül magas maradt. Még a 18. század második feléből származó francia adatok szerint is csak alig valamivel több, mint a gyerekek fele érte meg a tízéves kort. *Edward Shorter* mehökkentő magyarázatát adja ennek a jelenségnek. A magas csecsemő- és gyermekhalandóság szerint a „*gyermekgyilkosság rejtett formáira*” vezethető vissza, olyanokra, mint a gyermekek elhanyagolása, helytelen táplálása (túl korai elválasztással és szilárd táplálék adásával) stb.

Shorter úgy látja, hogy elődeink – ha akarták volna – életben tarthatták volna csecsemőiket.¹ (Shorter, 1986. 513.)

Csak 374-ben született egyházi törvény, amely szerint a gyermekgyilkosság főbenjáró bűn. Egy későbbi zsinati határozat értelmében a kitett gyermekeket templomokba, kolostorokba kell vinni, hogy felneveljék őket és papok, szerzetesek válhassanak belőlük. A lelenházak létesítése is az egyház gyermekvédő, *karitatív* tevékenységét jelzi. Az első árvaházat Milánó érseke, *Dateo* nyitotta meg 787-ben.

Évszázadokig tartó szokás volt a gyermekek szoptatós dajkához adása. (Angliában és Amerikában a XVIII. századig, Franciaországban a XIX. századig, Németországban pedig a XX. századig élt ez a gyakorlat.) A csecsemők élete a dajkáknál nem volt biztonságban. Szorosan bepólyázták – szinte megkötözték – őket, gyakran ópiumtartalmú cseppeket adtak nekik nyugtatóul. Előfordult, hogy a leejtett csecsemő halálra zúzta magát, vagy megfulladt a dajka ágyában. A kereszténység terjedésével párhuzamosan a papság igen sokat tett a kisgyermek védelmében. A 9. századtól kezdve egyre több vasárnapi prédikációban hangzott el az intés: vigyázzanak gyermekeik életére, hiszen az Isten teremtménye, lélekkel megáldott lény. Ne hagyják felügyelet nélkül, óvják életét, hiszen veszélyek sokasága leselkedik rá. Egyszer többször figyelmeztettek arra (mint ahogyan ezt már a korai egyházatyák műveiben is láttuk), hogy a gyermek fokozott figyelmet, együttérzést, gondoskodást, oktatást-nevelést érdemel.

¹ A magas csecsemőhalandóság szándékos fenntartásáról szóló elméletének hatókörét Shorter nem korlátozza a középkorra: véleménye szerint ez a jelenség még a 19. században is fellelhető. Igazolásként egy sváb falu példáját hozza fel, amelyben 1868-ban diftérijavírus pusztított, amely szinte a falu valamennyi gyermekét elvitte. A következő esztendőben 22 gyermek született, és csak kettő halt meg közülük. Ez támasztja alá az elméletet, miszerint a szülők megóvják gyermekeik életét – ha igazán akarják.

3. Görög (5. sz.), itáliai (15. sz.) és angol (16. sz.) csecsemő szoros pólyában

2. DeMause mélylélektani alapokra épített rendszerében (DeMause, 1974) fokozatos – máig tartó – fejlődést tételez fel, amely a történelem korszakain átívelve egyre humánusabbá, elfogadóbbá teszi az édesanya-gyermek (és általában a felnőtt-gyermek) kapcsolatot. A középkor (4--13. század) eszerint a gyermekek „kitévésének”, elutasításának időszaka. Az édesanyák szorongásait, féltéseiket „vetítik ki” a gyermekbe, de már lélekkel megáldott lénynek tekintik, ezért nem pusztítják el, mint a megelőző korszakban. A középkorban a szülők inkább eltávolítják maguktól gyermekeiket: szoroson bepólyázva szoptatós dajkák gondjaira bízták, nagyobbacska korukban pedig kolostorba adták vagy nevelőszülőkhöz küldték őket azért, hogy „kigyógyuljanak a féltéséből”, élettapasztalatra tegyenek szert.

3. Aričs és DeMause feltételezését – miszerint a középkori ember nem ismerte volna a gyermekkort – ma már sok kutató vitatja. A gyerekkortörténészek másik csoportja differenciáltabb középkori gyermekszemléletet feltételez.

Shulamith Shahar a probléma vizsgálatakor tartózkodik attól, hogy későbbi korok mentalitását vetítse vissza a középkor évszázadaiba. Lehet, hogy a gyermekgondozás korabeli módozatai számunkra merőben hatástalannak, esetenként egyenesen ártalmasnak tűnhetnek, de ezt a gyakorlatot mindig a korabeli tudós vagy népi gyógyászatához viszonyítva kell megítélni, és semmiképp sem szabad a szülők valamiféle gonosz szándékainak megtestesüléseként értelmezni. Tény, hogy a középkorban a gyermekek szinte teljesen részévé váltak a felnőttek világának, de vajon az következik-e ebből, hogy a gyermekkor fogalma nem létezett, és hogy a gyermekkort nem tekintették az emberi élet elkülönített szakaszának?

A kérdésre a választ – rendkívül széleskörű forrásanyagra támaszkodó kutatásai alapján – adja meg Shahar. Tézise szerint (Shahar, 1990) a szülő gyermek kapcsolatnak vannak történeti korokon átívelő változatlan elemei is. Aričs felfogásával szemben azt vallja, hogy a középkori ember a gyermekkort az életciklus körülhatárolt szakaszaként érzékelte, tehát létezett a gyermekkor felfogása, ennek következtében léteztek nevelési elméletek és normák. Ezeket a normákat teológusok, világi és egyházi törvényhozók, jogtudósok, orvosi és didaktikus művek szerzői, valamint prédikátorok fogalmazták meg. A középkorban – akárcsak később – kialakult a gyermekgondozás gyakorlata, amelyet nemzedékről-nemzedékre hagyományozták át. A szülők törődtek gyermekeikkel, érzelmi és anyagi „tőkét fektettek beléjük”.

Aričs tételét – miszerint a középkor embere nem ismerte a gyermekkor fogalmát – a magyar középkorra és kora újkorra vonatkozó kutatásai alapján Péter Katalin is cáfolja: „Magyarországon nem kérdés az, hogy ismerték-e a 17. század előtt a gyermekkor fogalmát, holott a nyugati történetírásban erről hosszan húzódó, a személyességig fajuló vita folyt.” (Péter, 1999. 143.) A gyermekkor-fogalom létét a magyar történész egy olyan törvény szövegének elemzésével igazolja, amely egyébként nem humánus mivoltáról volt híres. 1514-ben, a Dózsa-féle parasztfelkelés után a magyar országgyűlés rendkívül szigorú törvényt hozott a jobbágyok kötelességéről. Az egyik ilyen törvény „röghöz kötötte” őket (1514. 21. tc.), megvonva tőlük a szabad költözködés jogát. Mégis ez az a törvény, melynek szövege egyértelmű bizonyíték a gyermek-fogalom meglétére abban a korban: „...ha az anya az ő fiát, gyenge kora miatt magával vinné, ez a fiú mindazáltal (teljes vagy házasodásra alkalmas kort elérve) régi lakóhelyére köteles visszatérni”. (Idézi: Péter, 1999. 143.) A kor legszigorúbb magyar törvénye tehát korlátozza a földesurak jogát gyermekkorú jobbágyaik fölött! Ezek alapján egyértelmű Péter Katalin következtetése: ha ez a brutalitásáról közismert törvény a jobbágyok gyermekeinek kivételezett státuszt biztosít, akkor aligha

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

hihető, hogy a kortársak a gyermekkorot nem tekintették volna jól körülhatárolható életszakasznak az ember életében.

A gyermekkép pozitív elemei

A középkorban tehát létezett gyermekkor-fogalom. Az is egyre világosabb, hogy e hosszú, közel ezer esztendő korszak gyermekképe, gyermek-imázsa korántsem volt egyértelműen negatív (mint pl. *Szent Ágostoné* vagy *Eustache Dechamps* későközépkori költőé, aki szerint „boldog az, akinek nincs gyereke, mert csak fáradtság és gond van velük”). Éppilyen sok érv szól amellett, hogy a gyerekkor megítélése pozitív volt, hiszen a keresztény tanítás értelmében a gyermeket Isten a szülők gondjaira bízta: rájuk hárul gondozásuk, keresztény szellemű nevelésük, oktatásuk. A krisztusi tanítás nyomán több szerző írta, hogy a kisgyermekkor a tisztaság, az ártatlanság kora. A gyermekek imájának nagyobb erőt tulajdonítottak a felnőtténél, vallási körmenetek élén helyet kaptak a gyermekek is. A gyermek már ekkor a tisztaság, ártatlanság szimbóluma lett éppúgy, mint majd a 19. századi romantikában.

Shahar elhatárolódik deMause pszichogenikus modelljétől is, amikor kifejti, hogy „a szülők gyermekeik iránti attitűdjében nemcsak az «érzelmi evolúció» létezése kétséges, hanem az a fejlődési modell is vitatható, mely szerint állandó és egyenletes a haladás a nevelés egy emberibb és felvilágosultabb elmélete felé.” (Shahar, 2000. 6.) Meglepő, de logikus és hihető okfejtéssel bizonyítja, hogy a középkori „nevelési elméletek” több rokonságot mutatnak a *modern* pszichológia és pedagógia teóriáihoz, mint a 18. században közkeletű nevelési koncepciók. A középkori szerzők többségének felfogása szerint ugyanis a gyermekkel hétéves koráig *gyöngéden* kell bánni, és nem szabad vele szemben túlzott fegyelmi és önmérsékleti követelményeket támasztani. Ugyanakkor számos 18. századi szerző a lehető legkorábban alkalmazott szigorú fegyelmezést követelte meg. Sokan még a csecsemőktől is elvárták a szülői parancsnak való feltétlen engedelmességet. (E kérdéskörre később még visszatérünk a „fekete pedagógia” kapcsán.)

Shahar differenciáltabban közelíti meg a gyermekek kitevésének (expositio) középkorban is ismert gyakorlatát is. A csecsemők magára hagyását az egyházi jog és a zsinati határozatok tiltották. A plébánosok számára írt útmutató kézikönyvek arra szólítják fel a papokat, hogy közösjék ki azokat, akik ilyen bünt követnek el. A talált gyermeket „feltételeseleg megkeresztelték”, mivel nem tudhatták, részesült-e a keresztség szentségében. Kórházakat, gyermekmenhelyeket hoztak létre az elesettek befogadására. Az első árvaházat *Dateo* (latinosan: *Dateus*), Milánó püspöke alapította 787-ben, ezt több hasonló intézmény követte (Bergamo 982, Padua 1000, Montpellier 1070, Firenze 1161). *III. Ince* pápa 1198-ban alapította Rómában a Szentlélekről elnevezett lelenházat, a hagyomány szerint azért, mert látott egy halászt, akinek a hálójában a Tiberis vizéből kifogott csecsemő holtteste akadt fenn. (Sok anya dobta a folyóba újszülött gyermekét.)

Egyre jobban megszilárdult az az erkölcsi norma, amelynek alapján a közvélemény elítéli a csecsemőgyilkosságot. *Boccaccio* elszörnyedéssel ír azokról az anyákról, akik megölték a gyermeküket, vagy az erdőben hagyták őket vadállatok és madarak prédájául. A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Franciaországban, Németországban, Itáliában és (helyenként) Angliában is bíróság elé állítottak asszonyokat gyermekük megölése miatt. Némelyik gyilkosság kegyetlen és döbbenetes volt, átmeneti elmezavar és félelem következménye, máskor pedig a gyermeket kitették egy félreeső helyen a mezőre, és ez rövid idő alatt a halálához vezetett.

A törvény különbséget tett a hirtelen, dühből vagy gondatlanságból elkövetett és az előre megfontolt gyilkosság között. Az utóbbiért a büntetés megégetés vagy elevenen eltemetés volt, és az esetek egy részében végre is hajtották. (Shahar, 2000, 123.)

A világi papok prédikációikban egy másik gyakori csecsemőhalált kiváltó okra is felhívták a figyelmet. Az édesanyák (vagy dajkák) gyakran magukhoz vették a kisdedit az ágyba, így gyakran előfordult, hogy óvatlanágból agyonnyomták őket (opressio infantium). Ez a gyakorlat szinte kiirathatatlannak bizonyult. Amennyiben a tette fény derült, évekig kenyéren és vízen kellett élnie a bűnös anyának.

A középkorban rendkívül gyakori gyermekbalesetek okát *Shahar* abban keresi, hogy az emberek gondolkodása más volt, mint a mai: nem voltak képesek előre látni azokat a körülményeket, amelyek balesetet okozhattak és nem tanultak a tapasztalatból. Sokszor ösztönösen cselekedtek, gondolkodásmódjuk *fatalisztikus* volt: úgy vélték, az Úr a szentjei segítségével megvédi őket és gyermekeiket minden bajtól.

A fatalizmus egyik válfaja volt az a remény, mely szerint az Úr, szentjein keresztül megvédi őket és gyermekeiket. Egy asszony, akinek a városba kellett mennie, „senkit sem talált, akire a

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

gyermekét bízhatná, kivéve az Urat és az áldott Domonkost”. Amikor visszatérve látta, hogy a háza lángokban áll, kiáltozni kezdett: „áldott Domonkos, add vissza a fiamat!” Mindezzel együtt világos: semmi sem bizonyítja, hogy azok a szülők, akik nem vigyáztak a gyermekeikre, nem is szerették őket. (Shahar, 2000, 131.)

A középkori szerzők közül többen úgy tüntetik fel a gyermekkort, mint a tisztaság, ártatlanság és hit korát. Bartholomaeus Anglicus – Sevillai Izidor nyomán – azt állítja, hogy a „puer” (fiú) a „puritas” szóból származik, a lány – „puella” – pedig a „pupilla”, szembogár szóból, mert a fiúk és leányok olyan tiszták, mint a szem pupillája. A gyermekkori tisztasága és szépsége később elenyészik; a felnőttkor így egyfajta veszteség: az ártatlanság és a vele járó önfeledt derű elvesztése. (idézi Shahar, 2000, 16.) A dolgokra való rácsodálkozás képessége és ártatlansága révén a gyermek időnként olyan jelentős igazságra döbben rá, amely a felnőttek előtt is rejtve marad. Ezen a ponton a középkori szerzők a 19. századi romantika felfogását előlegezik meg.

A 12. században virágkorát élte a gyermek Jézus kultusza. Krisztust gyakran kicsiny gyermekként ábrázolták, akit anyja karjaiban tart, és egy almát majszol. (Az alma közkedvelt motívum ebben a korban: a világ szimbóluma.) Ilyen meghitt, bensőséges jelenetnek vagyunk tanúi Altdorfer következő festményén:

4. Altdorfer: Madonna gyermekkel 1520-22

A gyermeki ártatlanság motívuma jelenik meg a képzőművészetben akkor is, amikor a festők a betlehemi gyermekgyilkosság témáját dolgozzák fel. Az „ártatlanok lemészárlása” során Heródes király parancsára („... megölette Betlehemben és annak egész környékén minden gyermeket, két esztendőstől és azon alól...”, Máté, 2:16, ford. Károli Gáspár). a katonák kitépik a gyermekeket anyjuk karjából, és kegyetlenül legyilkolják őket. Giotto a következőképpen jeleníti meg ezt a szörnyűséges cselekedetet:

5. Giotto: A betlehemi gyermekgyilkosságok (1304-1306)

A gyermekkor szakaszai

Igen figyelemre méltó Shulamit Shararnak az az okfejtése, amelynek során párhuzamot von a 20. századi pszichológusok által leírt gyermekfejlődéstani ciklusok és a középkori didaktikus és morális irodalomban felbukkanó életkori szakaszolás között.

A pszichoanalitikus irányzathoz tartozó Erik Erikson az emberi élet nyolc szakaszát különítette el: A születéstől húszéves korig tartó periódus a következő öt szakaszt foglalja magában: (a) „csecsemőkora” – a születéstől 15 hónapos korig; (b) „kisgyermekkor” – 15 hónapos kortól két és fél éves korig; (c) „a játék kora” – két és fél éves kortól hatéves korig; (d) „iskoláskor” – hatéves kortól a nemi éréstig; (e) „ifjúkor” – húszéves korig. (Erikson, 1963)

Középkori szerzőket idézve *Shahar* a gyermekkor következő szakaszait írja le²:

a) Születéstől 7 éves kor – infantia³ (kisgyermekkor):

A gyermek ekkor még magatehetetlen, a felnőttektől függ. Óvni, gondozni kell. A szülők Isten színe előtt felelősségre vonhatók gyermekeik bántalmazásáért.

b) 7-től 12 éves kor lányoknál, 7-től 14 éves kor fiúknál – pueritia (gyermekkor):

A gyerek már képes beszéddel kifejezni gondolatait, különbséget tud tenni jó és rossz között. A hétéves kor az iskolakezdés vagy a mesterségtanulás időpontja. A gyermekkor pesszimistán szemlélő írók szerint ekkor már hajlamosabbak a bűnre, ezért fokozottabban ügyelni kell rájuk. A világi törvények értelmében a 14 éve alatti fiúk és 12 év alatti lányok nem viseltek büntetőjogi felelősséget. Bartholomeus Anglicus szerint a fiúk ebben a korban gondtalanok, játékosak, nem kötik le őket a komoly dolgok. A lányokat a pueritia korában tisztának tekinti, de figyelmeztet a káros tulajdonságok kialakulásának veszélyére (ingerlékenység, irigység, gyűlölködés stb.)

c) 12-től a felnőttkorig (lányok), illetve 14-től a felnőttkorig (fiúk) – adolescentia (ifjúkor)

E korszak végpontja szerzőnként változik: a teljes érettség, a felnőttkor elérésének küszöbét egyesek a 21 éves korban jelölik meg (Bartholomeus Anglicus), mások a 25 éves kort tüntetik fel (Dante), ismét mások a 28 éves kort említik (Sevillai Izidor). Aegidius Romanus szerint a fiatalok ebben a korban könnyen befolyásolhatók. Ennek veszélye, hogy az értelmi fejlődés velejárójaként a bűnre való hajlam is megerősödik, és az eretnek gondolatok is visszhangra lelnek lelkükben. A fiatalok ebben az életkorban mindenre pontosan megtaníthatók, de ügyelni kell arra, hogy tanításuk megfelelő szellemben történjék.

² Elsősorban Bartholomaeus Anglicus, Sevillai Izidor, Bernard Gordon, Conchesi Vilmos, Novarai Fülöp és Aegidius Romanus írásaira támaszkodik.

³ Infans='beszélni nem tudó'

Anya-gyermek kötődés a középkorban

A középkori szülők és gyermekeik közötti kötődésre más szerzőknél is találunk bizonyítékokat. Egyedülálló példával bizonyítja ennek a bensőséges érzelmi kapcsolatnak a meglétét *Emmanuel Le Roy Ladurie* művében, amelyben egy dél francia falu viselkedési formáit, szokásait elemzi a történeti szociológia eszközeivel. (Le Roy Ladurie, 1997) Montaillou település lakóinak életét 1294-1324 között kíséri figyelemmel, s a kutatásaihoz megbízható forrásul szolgáltak az eretnekséggel gyanúsított parasztok vallomásait tartalmazó inkvizíciós jegyzőkönyvek. (Az egyházmegye püspöke rendkívül alapos vizsgálódást folytatott a faluban kathar eretnekek felbukkanásának gyanúja miatt.) Ezekben a hétköznapi élet minden részletére kiterjedő beszámolókból szó esik a gyermekek gondozásáról, neveléséről is. Megtudjuk belőlük, hogy az édesanyák nem adták dajkához gyermeküket, maguk szoptatták őket. (A dajkák igénybe vétele csak a magasabb társadalmi osztályokban volt szokás.) Ez a táplálás hosszú ideig tartott, olykor kétéves koron túl is. A kisgyermek ezalatt mindenhová követte édesanyját, szinte állandó fizikai kontaktusban volt vele. („Montaillou terén álltam, kicsi lányommal a karomon...” – emlékezett egy édesanya.) A kisgyermek iránti gyengédség kifejezése gyakori volt. A haldokló gyermeket édesanyja egész nap karjaiban tartotta, sírással, jajveszékeléssel fejezte ki fájdalmát, mikor a gyermek meghalt. Vigasztalást az kathar eretnek tanításban lelt, amely szerint a halott gyermek lelke egy másik ember testében újjászülehet – talán éppen egy jövendő újszülött teste adhat otthont neki. („Megholt lelked Isten a következő fiúgyermeknek vagy lánynak adja, akit majd fogansz” – hangzott el gyakran a vigasz.) (Le Roy Ladurie, 298, 305)

Érdekes a gyermekkor szakaszairól alkotott felfogásuk is: születéstől kétéves korig filiusként, filiaként említik őket (kisgyermek). Kétévestől tizenkét éves korig puer (gyermek) a neve. Tizenkét év fölött pedig már adulescens vagy juvenis (ifjú) lett belőle.

A kisgyermek életkörülményei a 13-16. században

A gyermeki ártatlanság illusztrálására fentebb bemutatott Altdorfer-festmény csak egy a temérdek Madonna-kép közül. A Szentanyát a gyermek Jézussal ábrázoló festmények tömege keletkezett a 12. századtól kezdve. Az itáliai reneszánsz kibontakozásától kezdve ez a téma közkedvelt festészeti „toposz” lett. A képek jelentős részén kimutathatók bizonyos tipikus vonások az anya-gyermek kapcsolat ábrázolását illetően:

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

6. Veneziano: Madonna (1325)

7. Duccio di Buoninsegna: Madonna (1285)

8. Simone Martini: Madonna (1308-1310)

9. Bellini: Madonna (1485)

A reneszánsztól kezdve közös vonás az, hogy a szenteket szinte mindig hús-vér emberi alakok jelenítik meg. A Szűzanya szép fiatal asszony képében jelenik meg, akinek arckifejezése átszellemült, és – talán fiának sorsát megsejtve – szomorú. Gyermeke felé forduló alakja gyöngédséget, bensőséges szeretetet – és némi büszkeséget – fejez ki. A kis Jézus szinte mindig jól táplált fiúgyermek alakjában jelenik meg. Arcán felnőttes vonásokat is megjelenhetnek (mint Duccio vagy Martini bemutatott képén), de kifejezetten áhítatos arckifejezéssel is találkozhatunk (mint a Bellini-képen). Gyakran látható a kis Jézus áldást osztó gyermek képében (mint Veneziano és Duccio festményén). Többször láthatunk kezében különféle tárgyakat (pl. almát, madarat stb.).

A képek szemlélése közben felvetődhet a kérdés, mennyi közülük van a Szentanyát a Gyermekekkel ábrázoló képek túlnyomó többségén szereplő jól táplált fiúgyermeknek a valósághoz. A gyermekkortörténeti kutatások tanúsága szerint a valóságban egy hasonló korú, egy év körüli gyermek valószínűleg bepólyálva és mozdulatlanul feküdt, mint Simone Martini 1321-ben készített festményén. (A sienai festő képe egyébként ritka a maga nemében: ebben a korban nem volt szokás a gyermek Jézust bepólyázott csecsemőként ábrázolni. Szokatlan az is, hogy a kisdud fejét édesanyja nem a szívéhez közelebb eső bal oldalra helyezi, hanem megfordítva.)

Martini festménye is illusztrálja azt az ókortól kezdve évszázadokon fennmaradó – és számos szerző által kárhoztatott – gyakorlatot, mely szerint az újszülöttet hónapok keresztül szorosan bepólyázták. A szoros szalagok többnyire négy hónapos koráig rajta maradtak, és a lábától a nyakáig mozdulatlanságra kényszerítették a csecsemőt. (A tisztába tevés nehézkes procedúráját általában naponta egyszer végezték el.)

10. Simone Martini: Madonna Lucignano d'Arbia (1321)

A szoros pólyázás jól látható a következő Mantegna képen is:

11. Mantegna: Jézus a pólyában (15. század)

A két előző festményen látható gyermekek édesanyjuk karjaiban biztonságban érezhették magukat, a valóságban azonban a kisdedek többsége anyjától messze, szoptatós dajkánál töltötte élete első két esztendejét. Ezek az asszonyok sokszor több gyermek táplálására is vállalkoztak, így többnyire nem alakulhatott ki szorosabb kapcsolat a gondjaikra bízott gyermekekkel. A képeken látható gyermekek jóltápláltsága is csalóka. Nem hihetünk sem a virulóan egészséges kis Jézuskákat ábrázoló képeknek, sem pedig a gömbölyded puttókat szerepeltető reneszánsz festményeknek: a korabeli egyéves forma gyerekek többsége alultáplált és beteges volt, és kevés eséllyel rendelkezett arra, hogy megérje a felnőttkort.

Ezek a vallási témájú képek a bensőséges anya-gyermek kapcsolat olyan ideális képét ábrázolják, amelyről a művésznek valószínűleg sohasem volt fogalma, s nem figyelhette meg még saját gyermekeinél sem. Egy érdekes koncepció szerint a felnőtt férfiak egyfajta kompenzáló erőfeszítéséről van szó, hogy kitöröljék emlékezetükből a *baliával* (szoptatós dajkával) töltött esztendőket, az elszenvedett nélkülözések nyomait, s azzal kárpótolják magukat, hogy szeretetteljes realizmussal ábrázolják az anya és gyermeke közötti bizalmas kapcsolat különböző formáit. (Ross, 1998, 151-152.)

Meglepő a dajkaság intézményének évszázadokon átívelő szívós fennmaradása. A *baliúk* (szoptatós dajkák) szolgáltatásainak jellegéről a reneszánsz korabeli Itáliából fennmaradt karneváli dalok szövegéből alkothatunk magunknak képet. Casentino településének dajkái például a következő dalt énekelték farsangkor:

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

„Ím itt jövünk, a casentinói dajkák,
Mind apró gyermekre várva,
Ím itt vannak velünk férjeink
kik vezetnek bennünket,
Kinél van gyermek, nosza mutasd nekünk,
Kicsi fiú, kicsi lány, nem számít,
csak jöjj, ölelő karom vár!

Jól fogjuk gondozni őt,
s olyan jól tápláljuk
hogy nemsokára egyenesen áll majd,
mint büszke, nemes lovag.

S ha a kicsi megbetegszik,
vagy kissé gyenge tán,
oly nagy gonddal ápoljuk majd,
hogy egykettőre meggyógyul:
s bizony ügyelnünk kell rá,
hogy mindig száraz legyen,
de ha nedves, tüstént megszáritjuk
és kevés borral jól lemossuk őt.

Rendes, jóra való életet élünk
és mesterségünk értjük ám,
rögtön, amint a gyermek sírni kezd
érezzük, hogy a mellünk megtelik
mindig serények és gyorsak vagyunk,
a kötelesség sohasem vár soká,
felvesszük, ha sír, a kisdedet,
s felszáritjuk a könnyeket.” (közli: Ross, 1998, 144, 146-147.)

A dalok szövege egyben a szomorú gyakorlatot is sejteti: a gyerekek a dajkák többségénél nem kaptak sem elegendő táplálékot, sem pedig megfelelő bánásmódot. Ennek következtében csecsemők tömegei pusztultak el a dajkáknál. A gyermekgondozási és nevelési tanácsadó kézikönyvek szerzői éppen ezért különleges figyelmet szenteltek a dajka kiválasztásának: minden szempontból alkalmas, egészséges, erkölcsös életet élő asszonyt javasoltak. (A gyakorlatban mégis többször előfordult, hogy a csecsemőnek a dajka hibájából bekövetkező halála után a család a következő gyermekét is ugyanarra a nőszemélyre bízta.) Elég nehéz elképzelni, hogy a egy dajka, akit férje általában több gyermek befogadására és táplálására kényszerített mindig „ügyel rá, hogy a gyerek száraz legyen”, dolgát „serényen és gyorsan” végezve azonnal „felveszi, ha sír, a kisdedet”. A gyerekek többségének az élete a dajka házában nem volt biztonságban, s ha túléltek is a megpróbáltatásokat, kevés szeretetet kaptak. Kiméletesebb megoldást jelentett, ha a szülők megengedhették maguknak, hogy a szoptató dajkát befogadják házukba. Erre azonban csak a vagyonosabbak vállalkozhattak.

Kétéves kor körül, dajkaságból visszatérve a szülői házba újabb nehézségekkel kellett szembenézniük: egy számukra teljesen idegen édesanya gondjaira voltak bízva, akinek figyelméért többi testvérükkel együtt kellett vetélkedniük.

A gyerekek élete nem volt könnyű a családban. A meglehetősen rideg, régi gondozási-nevelési szokások (szoros pólyázás, dajkaság stb.) évszázadokon át háborítatlanul hagyományozódtak át. Ritka volt a gyermekét kényeztető szülő, igyekeztek hozzászoktatni őket a felnőtt korokban várható nehézségekhez. A kemény életmóddhoz – DeMause szerint – az is hozzátartozott, hogy a gyerekeknek szüleik jelenlétében állva kellett étkezniük:

12. Erzsébet-korabeli angol család étkezés közben (16-17. sz.)

DeMause feltételezésének ellentmondani látszik az egyik legkorábbi angol nyelvű illemtankönyv szövege. 1480 körül keletkezett a „Kisgyermek könyvecskéje” (The Little Children’s Little Book). Ebben egyebek között az étkezési illemszabályokról is olvashatunk. A gyerek étkezés előtt mossa meg a kezét. Az asztalhoz csak akkor ülhet le, ha a felnőttek arra felszólítják. Ennie sem szabad, míg arra engedélyt nem kap. Evés előtt gondoljon a szegényekre: „a teli has nem tudja azt, amit az üres érez”. Az asztalnál illedelmesen viselkedjék, ne törje ketté a kenyeret és nem tömjé magába az ételt. Ne beszéljen vagy nevéssen tele szájjal, ne fecsegiyen sokat étkezés közben. Az étel kézzel ne fogja meg, ügyeljen ruhája tisztaságára. Ne álljon fel az asztaltól, míg kezét nem mosott. Ne köpjön a kézmosó tálba. Az evés végeztével köszönje meg az ételt a ház urának. Ha illedelmesen viselkedik, azt mondják majd: itt egy úriember foglalt helyet. Ha viszont semmibe veszi ezeket a szabályokat, akkor nem méltó arra, hogy „jó emberek asztalánál üljön”. („He who despises this teaching isn’t fit to sit at a good man’s table.”) (Furnivall, 1868.)

A gyerekek többsége nem élt sokáig együtt szüleivel. Néhány év múlva (általában 6-7 éves korban) a szegényebb családok gyerekeit szolgálni küldték, a tehetősebbek iskolába kerültek vagy kolostorba. Az arisztokrata családok esetében gyakran fordult elő, hogy gyermekeiket a jó modor elsajátítása céljából más családoknál helyezték el.

Egy itáliai utazó 1497-ben Angliában járt, majd „Beszámoló, avagy hű leírás Anglia szigetéről” címen foglalta össze tapasztalatait kormánya számára. Ebben egyebek közt szó esik a gyermekekkel való bánásmódról is. A látogató kritikusan értékeli az angolok szülők magatartását: „Az angolok gyerekekkel szembeni szeretetének hiánya igen erősen megmutatkozik, mert a legjobb esetben 7-9 éves korukig tartják őket otthon, majd mind a fiúkat, mind a lányokat elküldik otthonról, hogy más emberek házában szolgáljanak a következő 7-9évig.” A helybeliek magyarázatát – miszerint erre a jó modor elsajátítása érdekében van szükség – a szerző nem tartotta elfogadhatónak. Sokkal inkább a szülők önzése az ok, akik „az örömet inkább egyedül élvezik, és akik így jobb kiszolgálásban részesülnek, mint ha gyerekeikkel élnének együtt ... mert ha a gyerekeik otthon maradnának, akkor meg kellene osztani velük azt az ételt, amit maguk számára készítettek.” (Idézi: Macfarlane, 1993, 241-242.)

A család és a gyermekek iránti fokozott figyelem

A reneszánsz festők műveinek témaválasztása egy sajátos változásra is ráirányíthatják figyelmünket. Az európai civilizációban ekkorra már a korábbinál nagyobb szerepre tett szert a *család*. Ennek 15-16. századra megfigyelhető megszilárdulása folytán kiszabadult a korábbi nemzetiségi kötelékekből, és bensőségesebb életteret alakíthatott ki tagjai számára (Delumeau, 1997, 312.) Ezt a változást a képzőművészet témáinak alakulásán is nyomon követhetjük. Újdonság, hogy előbb az asszonyok, majd a gyermekek is megjelennek a mesterségeket ábrázoló képeken, az ekkorra elterjedő kalendáriumok lapjain. A következő metszet egy korabeli nevelési tanácsadó könyv címlapjáról való:

13. Bartholomaeus Metlinger nevelési tanácsadó könyvének címlapja (1473)

Metlinger könyvének címlapján egy ideális polgárcsalád látható a 15. században. A kereskedő apa a napi bevételt veszi számba, az édesanya és leánya fon, egy kisebb fiúcska könyvet olvas (feltehetően tanul) a legkisebb gyermek pedig bölcsőben fekszik – mozdulatlanságra kényszerítő szoros pólyában.

Hasonló polgári család életének hétköznapijaiba enged bepillantást a következő rajz:

14. Petrarca mester: Családi szoba (1532)

Érdeemes megfigyelni a kép bal oldalán látható szekérféle alkotmányt, amelynek célja a járnivalóság elősegítése volt. (Ez az eszköz évszázadokon át fennmarad, még Kant is említi majd egyik pedagógiai tárgyú előadásában (Gängelwagen).)

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

A gyerekek tömegeinek életkörülményei a 15-16. században nem sokat javultak, mégis kialakulófélben volt egy új szülői magatartás, gyermekek iránti attitűd, amely a gyerekek, a gyerekkor fokozatos felértékelődését eredményezte. Ez a folyamat azonban nem volt ellentmondásokról mentes. Voltaképpen kettős tendencia érvényesült az emberek mentalitásában, gondolkodásmódjában: az egyik változás a gyermekkorra irányította a figyelmet, míg erősen élt még a gyereket a felnőttek világához láncoló attitűd is. A gyerekek ruházata például megegyezett a felnőttekével, majd csak a 17. századtól kezdve alakul ki a sajátos gyermek-öltözet (Delumeau, 1997, 311.)

Ez az ambivalens viszonyulási mód a korabeli festők gyermekábrázolásában is megjelenik, jó példa erre Bruegel Gyermekjátékok című képe (1560). Egy város terén, és a bele torkolló utcákban gyerekek játszanak karikával, bűgőcsigával és számos más játékszerrel. Kisfiúk és kislányok egész seregét látjuk, akik cigánykereket hánynak, bakot ugranak, esküvői szertartást játszanak el, vagy éppen gólyalábakon járnak. A játék-kavalkád színtere viszont az utca – nem pedig egy család házában udvara vagy belső tere, de nem is az iskola udvara. A felnőtt világ gyermeki világgal való összefonódását jelzi a festményen szereplő gyerekek koravén, felnőttekre emlékeztető arckifejezése is:

15. Bruegel: Gyermekjátékok (1560). Részlet

A gyermek tehát már gyakran témája a festészetnek, noha ez a tematika ellentmondásos. Többnyire nem a gyermek sajátos jellemzőit, a gyermekkor egyedi vonásait jelenítik meg a festők, hanem a felnőttek világának részeként ábrázolják őket, gyakran felnőtt vonásokkal felruházva, mint Bruegel képén is. A felnőttek világába való betagolódás, a felnőtté válás mint kívánatos cél jelenik meg, ide pedig az iskolán keresztül vezet az út.

Jan Van Scorel Iskolásfiú című, 1531-ben festett képén saját fiát ábrázolja piros sapkával a fején, egyik kezében tollat, másikban pedig papírlapot tartva. Az iskolások attribútumaival felruházott gyerek arca derűs, elégedett – ez meglehetősen ritka az iskolások korabeli (és későbbi) ábrázolásában. De ő a humanista tudósok iskolájába jár, nem pedig tömegiskolába. A tanulás számára nem okoz nehézséget, az „emberhez legméltóbb” humán tanulmányok (studia humanitatis) neki az öröm forrását jelentik. A humanisták magániskolájában a légkör kiegyensúlyozott, nyugodt, a tanár csak néhány növendékkel foglalkozik, így általában nincs szükség fegyelmezésre, verésre. A fiú egész lényéből sugárzik annak tudata, hogy jó úton jár: humanista tanulmányai felkészítik az életre, a felnőttek világába való beilleszkedésre.

16. Jan van Scorel: Iskolásfiú (1531)

A humanisták nevelési tanácsai

A könyvnyomtatás elterjedésétől kezdve a gyermekgondozási és -nevelési tanácsadó művek egyre több szülő gondolkodásmódjára hatva lassanként kezdték átformálni a hétköznapi gyakorlatát.

A moralista szerzők kézikönyvei, általában a gyerekek gondozásához, illetve „vezetéséhez” (tehát nem neveléséhez) adtak tanácsot. Találunk közöttük olyanokat, amelyek szigorú bánásmódot javasolnak, mint például Domenici könyve: „A gyermekeknek hozzá kell szokniuk, hogy olcsó ételeket egyenek, olcsó és közönséges ruhát viseljenek.” (idézi Ross, 1998, 156.) Mások viszont sokkal több megéretést tanúsítottak a kisgyermekek iránt. Ez utóbbiak körébe tartozott például *Rotterdami Erasmus (1469–1536)*.

Erasmus „*A gyermekek korai erkölcsös és tudományos nevelése*” (*Declamatio de pueris ad virtutem ac literas liberaliter instituendis, idque protinus a nativitate*) címmel 1529-ben írt traktátust, amelyben jól érzékelhetők a reneszánsz gyermekkép és nevelési stílus jellemzői. A gyermek- és ifjúkor Erasmus szerint a nevelés legalkalmasabb időszaka. A gyermekkor ugyanis szerinte a *potenciális alaktalanság* korszaka. A nevelőnek kell emberi alakot formálnia neveltjéből – a tudás és az erények elsajátítása útján. Minderre a gyermekkor kiválóan megfelel, hiszen a gyermek utánzással sok mindent megtanul: „A gyermek, mihelyt megszületik, mindjárt fogékony az iránt, ami az emberre vonatkozik. [...] Az alaktalan anyagot a maga alaktalanságában megtartani nem lehet, ha emberi formát nem alkotsz belőle, magától állati alakot vesz föl.” (Erasmus, 1913. 54.) Az állati alakot öltő gyermek lelkében pedig eluralkodnak a bűnök: „A természet kitűnő talajú, noha még megműveletlen szántóföldet ad a kezzedbe, te azonban gondatlanságból elnézed, hogy a tövis és csipke belepje, ámbár ezeket később alig lehet emberi munkával kiirtani.” (Erasmus, 1913. 54.)

„*A gyermek illő magatartásáról*” (*De civilitate morum puerilium*) írott illemtankönyvét 1530-ban adták ki. Könyvecskéjét Erasmus úri családok *gyermekeinek* ajánlotta. Az illemtankönyv első fejezete lényegében a testtel kapcsolatos illemszabályokat tartalmazza (arc, szemek, fülek, orr, száj, fogak, haj; kezek, lábak; testtartás, testmozgás stb.). A többi fejezet címei a következők: „A ruházat”, „Viselkedés a templomban”, „Az étkezés”, „Társas kapcsolatok”, „Játék közben”, „Esti lefekvéskor”.

Az étkezés szabályaival foglalkozó fejezet tanácsai hasonlóak ahhoz, amelyeket az 1480 körül keletkezett angol „Kisgyermekes könyvecskéje”-ben már olvastunk. Ezek közül idézünk *Fináczy Ernő* archaikus ízű fordításában: „Általában ki lehet mondani: Apitiusok szokása minden tálból kiragadni azt, a mi az ember ínyének kedves. A mit félig megettél, másnak odanyújtani, tisztességtelen szokás; a már lerágott kenyéret újból a mártásba meríteni, parasztos dolog. Éppoly

ízléstelen, ha a megrágott ételt kiveszed a torkodból és ismét a tányérodra teszed. Ha netán olyat vettél ki [a tálból] a mit nem lehet egykönnyen lenyelni, félre fordulva tedd le valahová [...] Vannak a kik inkább falnak, mint esznek; nem másképpen, mintha kevés vártatva börtönbe vezetnék őket. Latrok szoktak így habzsolni [...] Tele szájjal enni vagy beszélni se nem illő, se nem bátorságos. A folytonos evést szakassza félbe időnként a közbe szótt beszélgetés... Műveletlenség gondolatokba merülve az asztalra könyökölni. Vannak, a kik annyira elbáméskodnak, hogy sem a más beszédét nem hallják, sem azt nem veszik észre, hogy ők maguk esznek, s ha nevéken szólítod őket, olyanok, mintha álomból serkennének föl: annyira benne van egész lelkük a tálakban... A gyermek, a ki idősebbekkel együtt ül az asztalnál, sohase szóljon, csak ha a szükség kényszeríti, vagy ha valaki kérdést intéz hozzá. Ha valaki jót mond szabad keveset nevetni, de trágár beszédre még mosolyogni sem szabad; s ha a szóló előkelő ember, a gyermek még csak homlokát se ránczolja, hanem arczkifejezését akként szabályozza, hogy úgy lássék, mintha nem hallotta volna, vagy legalább mintha nem értette volna meg. Az asszonyokat a hallgatás ékesíti, de még inkább a gyermekeket.” (Közli Fináczy, 1919, 196.) Jól érzékelhető Erasmus igénye: már gyermekkorban ki kell alakítani a helyes, a „civilizált” viselkedés belső ösztönzőit, habitusát. Éppen ezért el kell érni, hogy az illetlen viselkedés szégyenérzettel töltsse el a gyereket.

Erasmus – más moralista szerzőkkel együtt – a gyermek viselkedésének és jellemének formálására, alakítására törekszik. Ez is a reneszánsz szemléletmód új vonása: a korábbi évszázadok tanárai elsősorban tanítványaik oktatására törekedtek. A tanítás szakmai felkészítést jelentett a választott értelmiségi (elsősorban papi) pályára. A középkor szakmai képzését a reneszánsz humanistái az embernevelés, a karakterformálás igényével teljesítették ki. Ez egyrészt megnyilvánul a klasszikus szerzők művei iránti fokozott érdeklődésben: Hittek abban, hogy e művek esztétikai igényű feldolgozása az ember lelki, jellembeli formálását is elősegíti. Az irodalmi irányultságú „humán tanulmányok” (studia humanitatis) így fontos helyet kaptak évszázadokon keresztül az iskolai tantervekben. A nevelés iránti igény fölerősödése másrészt egy új ideáltípus, a „jól nevelt gyermek” típusának körvonalódásához vezetett.

Erasmus műveiből is érezhető az igény: a gyereket meg kell óvni a felnőttek világának durvaságától, az alakuló, fejlődő lelked károsan befolyásoló hatásoktól. Amíg a középkorban a gyerek a felnőttek életének részese volt, a pedagógusok most már egyre inkább fallal veszik körül. Kialakítanak egy sajátosan zárt gyermekvilágot, amelybe a valós világ disszonanciáinak nincs helye, amely harmóniára törekszik. A gyermekeknek szánt klasszikus olvasmányokat megrostálják, és kihagyják belőlük az erkölcsi értelemben kétes értékű részeket. Kialakul az az évszázadokig fennmaradó iskolai kultúra, amely „zárt kert”-ként (hortus conclusus) veszi körül a gyermekeket. Ebben a zárt világban a gyerek többet tud meg a régi rómaiak életéről, mint saját kora eseményeiről.

Gyerekek az iskolában

A reneszánsz, a humanizmus korában már egyre több polgár küldi iskolába gyermekét, hiszen az életben való boldogulásuk már nehezen elképzelhető az anyanyelv köré rendeződő alapfokú kulturális „technikák” (írás-olvasás-számolás) nélkül. Az anyanyelvi városi iskolák alapműveltséget nyújtottak a tandíj fejében, aki magasabbra törekedett, az a városi latin iskolákba iratkozott be.

Gyakran előfordult, hogy a gyerekek bentlakásos iskolába kerültek – messzi a szülői háztól. A következő képeken egy tehető 16. századi német kereskedő gyermekkorának epizódjait látjuk. (A gazdag augsburgi polgár felnőtt korában festette meg életének egyes epizódjait.) A kis Matthäus Schwarz 1497-ben született. Ötéves korában ábrázolja az első kép, fekete ruhában (édesanyját röviddel azelőtt vesztette el). Az ABC-tábla az ölében és a földön fekvő táská az iskolás-korra utal, életrajzából is tudjuk, hogy egy augsburgi iskolamesterhez járt. Nyolc éves volt, amikor Heidenheimbe vitték bentlakónak egy ottani pap által vezetett iskolába. Sorsa ellen hiába hadakozott: kiugrott a szekérből és elszaladt, de elfogták és hozzákötötték a szekéren szállított kosarakhoz.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

17. Matthäus Schwarz életének képei, I.

18. Matthäus Schwarz életének képei, II.

Az iskolában nem maradt sokáig, mert a sok verés elvette a kedvét a tanulástól. Elindult világot látni, de az iskolás (scholaris) életforma külső jegyeit, „attribútumait” (tintatartó és toll) továbbra is magán viselte. Egy ideig pásztorkodással kereste meg a kenyerét. Tizenegy éves korában ismét Augsburgban találjuk, ahol a város legnagyobb latin iskolájába járt. Tizennégy évesen végképp elege lett az iskolai tanulásból: „Eldobtam iskolás zsákomat, csak a távoli tájak érdekeltek”. (Schiffler-Winkeler, 1985, 69-71.) Hiányos iskoláztatása ellenére az életben jól boldogult, tehetős kereskedő lett, és nagy vagyonra tett szert. Ez a példa is illusztrálja a középkori és kora újkori iskoláztatásnak egy a maitól eltérő sajátosságát: nem volt – mai értelemben vett – egymásra épülő fokokból álló iskolarendszer. Egy-egy osztályt több évig is járhattak a tanulók, akik nem életkor szerint, hanem a tudásban való előrehaladás foka szerint kerültek egy-egy tanulócsoportba. Az iskola „idő előtti” befejezése, vagy a tanulmányok felfüggesztése akkor még nem jelentett „bukást” és presztízavesztést. Az illető tanuló bármikor folytathatta, ha meg tudta fizetni a tanítás díját (lásd még: Németh és Skiera, 1999, 15-22.).

Egy általános nevelési módszer: a testi fenyíték

A középkori gyermek életének mindennapjaihoz hozzátartozott a *verés*. A fegyelmezés, akárcsak a kisgyermekkorban a tanítás az apa feladata volt. A szülők természetesnek tartották a testi fenyíték használatát. Gyakran hivatkoztak a bibliai mondásra: „Ha kíméled a vesszőt, elrontod a gyermeket.” A 15. században ebből már egy közmondás is kialakult: „Ki a vesszőt kíméli, gyermekét nem szereti” A verés nem korlátozódott az alsóbb néposztályok gyermekeire, a polgárok, sőt az arisztokraták gyermekeit is szinte naponta ütlegelték (lásd: Németh és Skiera, 1999, 18-22.).

DeMause kutatásai alapján beszámol arról, hogy a 18. század előtt született gyermekek nagy százaléka a mai „bántalmazott gyermek” csoportjába tartozna. Több mint kétszáz nevelési tanácsadó könyvet vizsgált meg, s arra a következtetésre jutott, hogy legtöbbjük helyeselte, ha keményen megfenyítették a gyermeket, és valamennyi megengedhetőnek tartotta a verést bizonyos körülmények között. (Kivéve három szerzőt: Plutarkhoszt, Palmierit és Sadoletót.) Valamennyi fegyelmezési tanács a tanároknak és az apáknak szólt, egyik sem említette az anyákat. DeMause továbbá tanulmányozta hetven gyermek életútját a 18. század előtti korokból. Közülük mindegyiket rendszeresen verték, kivéve egyet: Montaigne lányát. „Sajnos, Montaigne gyermekekről szóló írásai annyira tele vannak következtelenségekkel, hogy az ember nincs meggyőződve róla, szabad-e ennek az egynek hinnie. Jól ismerjük állítását, mely szerint az apja annyira igyekezett kedves lenni hozzá, hogy szolgálatába fogadott egy zenészt, aki minden reggel hangszeres zenével ébresztette, nehogy különleges agya károsodjon. Azonban, ha igaz is, ez a szokatlan családi élet mindössze két, vagy három évig tarthatott, mivel születésekor egy másik településre küldték dajkához, és évekig ott is maradt, majd 6-13 éves korában egy másik városba küldték iskolába, mert apja szerint «tunya, lassú és gyenge emlékezetű» volt.” (DeMause, 1998, 26-27.) Tipikus példája ez az ambivalens szülői attitűdnek.

Nemcsak Montaigne mellőzte a testi fenyítéket leányai nevelésekor. Humanista kortársa, Morus Tamás túltett rajta – már ami a szeretetteljes, gyöngéd nevelői attitűdöt illeti. Ez tűnik ki a következő levélből is, melyet leányaihoz intézett: „Nem különös, hogy tiszta szívemből szeretlek benneteket, mert az apaság oldhatatlan kötést jelent. A természet a maga bölcsességével köti a szülőt a gyermekhez, és a lelki kapcsolatot herkulesi csomó rögzíti. Ezért foglalkoztam zseni elmétekkel, ez készítetett arra, hogy a karjaimba zárjalak titeket. Ezért adtam nektek süteményt, érett almát és zamatos körtét. Ezért öltöztettelek titeket selyemruhába, és ezért nem tudtam elviselni könnyeiteket. Tudjátok, milyen sokszor csókoltalak és milyen ritkán vesszőztelek meg titeket. Vesszőm mindig egy pávatoll volt. Még ezt is nagyon visszafogottan használtam, nehogy puha hátsótokon nyoma maradjon. Brutális és nevéhez méltatlan az az apa, aki nem sír gyermekei könnyei láttán. Nem tudom, más apák mit tesznek, de ti jól tudjátok, milyen kedvesen és szeretettel bánok veletek, mert mindig is odaadóan szerettem a gyermekeimet, és mindig is elnéző szülő voltam – mint amilyennek minden apának lennie kellene. Most azonban szeretetem olya erős, hogy úgy tűnik, mintha eddig egyáltalán nem szerettelek volna benneteket.” (Tucker, 1998, 225.)

Montaigne és Morus Tamás a ritka kivételek körébe tartozott. Az átlagos gyermekek életmódhoz hozzátartozott a szinte mindennapos verés. Ennek eszközei is elborzasztják a mai kor olvasóját: szülők és tanárok gyakran használtak különféle korbácsokat, nádakát, fém- és fa rudakat, vesszőnyalábokat. A különleges iskolai fegyelmező eszközök közé tartozott a légyecsapó, amelynek egyik vége körte alakú volt, a közepén kerek lyukkal, amelytől hólyagos lett a gyermek bőre. A használat gyakoriságát megítélhetjük egy német iskolamester adataiból, aki saját bevallása szerint tanári pályafutása során 911 527 ütést adott vesszővel, 124 000 csapást a korbáccsal, 136 715 pofont a kezével és 1 115 800 ökölcsapást a fültre. (Hogy e számok mennyire megbízhatóan, arról nincsenek adataink. A nagyságrend önmagában sokat mond.)

Évszázadokon át a rendszeresen vert gyermekekből lettek a felnőttek, és ők is bántalmazták saját gyermekeiket. A közvélemény mindezt elfogadta, a nyilvánosság előtti tiltakozás ritka volt. Még a humanisták és azok is, akik rendkívüli szelídségükről voltak híresek, mint Petrarca, Ascham, Comenius Locke és Pestalozzi is megengedhetőnek tartották a gyerekek verését például „megátalkodott hazudozás esetén” – mint Locke írja. Még a trónörökösök sem voltak védettek a verés ellen, ahogyan ezt XIII. Lajos élete bizonyítja. (Életének mindennapjait orvosa, Héroard feljegyzéseiből követhetjük figyelemmel.) Apja korbácsot tartott az asztalnál. A herceg mindössze

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

17 hónapos volt, amikor már tudta: nem sírhat, amikor a korbáccsal fenyegetik. Huszonöt hónapos korában már rendszeresen megkorbácsolták. Már felnőtt uralkodó volt, amikor még mindig felriadt éjszakánként a félelemtől, attól félve, hogy reggel megkorbácsolják. Nyolc éves korában koronázták meg, és aznap még megkorbácsolták. Erről akkor így vélekedett: „Valószínűleg nem viselkednék ilyen engedelmesen és tisztelettel, ha nem korbácsolnának meg”. (DeMause, 1998, 27.)

A gyerekek verése annyira veszélyes méreteket öltött, hogy egyes helyeken már a törvénykezés szintjén is foglalkoztak vele. Ismerünk törvényt a 13. századból amely a gyerek halálra verését büntette ugyan, de a vérző sebeket előidéző ütlegeléssel szemben elnéző volt, mivel az feltehetően „használni fog”.

A verés és a szigor a későbbi évszázadokban is hozzátartozott a gyermekek életének hétköznapijaihoz. A reneszánsz – felfokozott egyéniségkultusza ellenére – a gyermeki lét hétköznapijaiban nem eredményezett gyökeres változásokat. Egyes szerzők szerint például az itáliai és angol nemesi átlagos családok számára a gyermek ekkor még elsősorban család hírneve szempontjából volt fontos. (Kleper, é. n.) Ha a család érdekéről volt szó, a gyerek szempontjai nem számítottak. Jól példázza ezt Rómeó és Júlia története: az ellenségeskedő családok feláldozták a két fiatal szerelmét.

A reneszánsz kor átlagos családja utódok létrehozására és nevelésre nem a gyermekért önmagért vállalkozott, hanem azért, mert a közvélemény nyomása erre készítette őket. Bár a verés hétköznapi jelenség volt, sokan mégsem éltek vele. A testi fenyítést nem alkalmazó szülők java része azonban nem azért mellőzte a verést, mert az ártalmára lehet a gyermeknek, hanem mert úgy vélte, hogy nem változtatja meg a viselkedésüket. (A korabeli „engedékeny” szülők így inkább „elhanyagoló” szülők voltak.)

A testi fenyíték a korabeli iskolák mindennapjaihoz is hozzátartozott. Ahogyan a középkori szólás az iskolás életmódot meghatározta: „sub virga degere” – azaz: „a vesszőköteg alatt élni”. A testi fenyíték aktusát számtalan középkori metszet megörökíti:

19. Testi fenyíték egy középkori latin iskolában

A képek egy részén a vesszőköteg szerepel ugyan, de már nem fenyítés közben ábrázolják, hanem egyfajta attribútumként, a tanári hivatal és általában a hatalommal rendelkező személy státuszának szimbólumaként:

20. Városi lati iskola 1500 körül

21. id. Pieter Bruegel: Szamárság az iskolában

Az első kép segítségével egy középkori városi plébániai (latin) iskola éltébe pillanthatunk be. Mai értelemben vett osztálytanításnak nyoma sincs, a két tanár egyénenként foglalkozik a tanulókkal vagy kisebb csoportokat oktatnak. Az iskola vezető tanára (rektor, rector scholae) státuszát a kezében végével felfelé tartott vesszőköteg jelzi, a kép jobb oldalán, kezében lefelé tartott vesszővel álló alak a segédtanár. A második kép Bruegel grafikája, amely egy falusi iskola hétköznapijainak stilizált ábrázolása. A képen szereplő zűrzavar már-már infernális méreteket ölt, tanító nem is kíséri meg, hogy rendet tartson. A vesszőköteget a kalapjába tűzve viseli. (A képen számos nehezen megfejtendő, talányos elem is található: az ablakon bekukkantó szamárfej, a rács mögött sejlő női arc, a kép előterében egymásnak háttal ülő, barátságába bújtatott figura stb.) Ez a maró, szatirikus gúny egyfajta iskolakritikaként is értelmezhető. A látélet pedig nemcsak a festő saját korára, a kései 16. századra érvényes. A humanista Bruegel ecsetje nyomán egy sajátos látomás ölt testet: a későbbi évszázadokban egyre inkább tömegessé váló, ezért – főleg faluhelyen – súlyos anyagi gondokkal küszködő népiskola víziója.

* * *